

УДК 37

**ДЫБЫСТАРДЫҢ АРТИКУЛЯЦИЯЛЫҚ ЖАСАЛЫМ
БЕЛГІЛЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ**

Байқабылов Усербай Алимханович

*Ташкент облысы Шыршық мемлекеттік
педагогика институты Өзбек тілі және
әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы*

Аннотация Артикуляциялық қалыптар: ауыз қуысының толық қалпы, яғни, еріннен көмейге дейін; ауыз қуысының ышамдалған қалпы, яғни, тістен көмейге дейін; ауыз қуысының жартылай қалпы, яғни, еріннен тіл алдына дейін; ауыз қуысының жартылай ықшамдалған қалпы.

STUDY OF SYMPTOMS OF ARTICULATION OF SOUNDS

U.A. Baykabilov

*Senior Teacher of Chirchik State Pedagogical Institute
Republic of Uzbekistan*

Annotation: Articulation positions: full position of the mouth, that is, from the lips to the larynx; the position of the oral cavity, i.e. from teeth to larynx; partial position of the oral cavity, i.e. from the lips to the front of the tongue; Semi-compacted position of the oral cavity.

Қазақ (түркі) сөздерінің үндесім айтылымы жайлы басты деректерді XIX ғасыр ғалымдарының еңбектерінен іздеуге тура келеді, себебі зерттеушілер өздерінің еңбектерін тілдің тікелей естілімін бақылау арқылы жазды: қалай естілсе, солай жазып алып отырған. Тілдің естілім үлгілері Н.И.Ильминский (Материалы к изучению киргизского наречия. Казан,

1860), В.В.Радлов (Опыт словаря тюркских наречий. 4 томдық. СПб, 1888-1911) т.б. еңбектерінен табылады.

Н.И.Ильминский үндесім заңдылығын бүкіл түркі тілдеріне тән құбылыс ретінде атайды: «Закон созвучия по которому в известном слове, сколько бы оно длинно ни были, все гласные и согласные должны быть либо толстые, либо тонкие, - закон общий всем языкам тюркского семейства, существует и в киргизском наречий».

Қазақ тіл дыбыстарының құрамын анықтай келіп, дауыстыларды екі топқа жұптап берген, өйткені олардың айтылымы жоғарыда көрсетілген үндесім заңына сәйкес екіге жіктелетінін өрестуге тырысқан: «Гласные – а, ә, е, ы, і, о, ө, ұ, ү. Согласные – п, б, м, у [w], т, д, н, з, ш, с, р, л, й, қ, ғ, к, г, ң. Гласные расположены нами по-парно. Первую в каждой паре назовем толстою, вторую (и,ә) тонкою. Толстые, в отношении степени толстоты, сходны с русскими, тонкие же все равномерно чужды остроты русских гласных, напр. Те киргизское-русскому тэ». Автор қолданған «жуан/жіңішке» атауларының да сол кезде қалыптаса бастағанын көреміз. Ең бастысы орыс тілінің ықпалымен «твёрдый/мягкий» атауларының тікелей аудармасын іздемей, «толстый/тонкий» атауларын алғанын байқаймыз. Бұл атаулар қазақ тілінде орнығып, тұрақты және үйреншікті зерттеу құралына айналып отыр. Артикуляциялық (жасалым) фонетикалық ғылыми аппаратының (тілдің көлденең қалпы) орнына перцепциялық (естілім) фонетиканың ғылыми аппараты (жуан/жіңішке) қолдана бастағаны да осы кез болу керек. Зерттеушілер үшін артикуляциялық деректен гөрі перцепциялық деректің (дыбыстың жуан/жіңішке естілімі) түйсінім жақын болған.

Ғалым еңбегінің аса бір құнды тұсы деп оның дауыссыздарға қатысты айтқан пікірін алуға болады. Н.И.Ильминский қазақ тілінде дауыссыздардың да жуан-жіңішке болып айтылғанын аңғарған: «Подобно гласным согласные бывают толстые и тонкие. Гортанные различаются в этом

отношении так резко, что нельзя было бы не дать им особого начертания; прочие же согласные все и каждая могут быть толстою и тонкою смотря по гласной, напр, ат, ет. И так как это определяется системою звуков (ерешелеген - біз), то мы и не отличили этой двоякости согласных никаким значком». Бұл жерде ғалым пікірінің ерекше жағын атауға болады. Алғаш рет артикуляциялық «көмей» (гортанные) атауын пайдаланады. Дауыссыздардың жуан-жіңішке артикуляциясын дауысты дыбыстардың артикуляциясына бағындырып отыр. «Гармония гласных» теориясының бастау көзі де осы кезден басталған болып шығады.

Қазіргі зерттеушілердің нәтижесіне сүйенетін болсақ, онда дауыссыздардың жуан/жіңішкелік белгілері қазақ тілінің құрылымдық ерекшелігін көрсететін бірліктер болып табылады.

Жоғарыда айтылғандай, сингорманизмнің бұзылмаған үлігісін сол күйінде қағазға түсіріген зерттеушілердің бірі – В.В.Радлов. В.В.Радлов түркі тілдеріндегі сингорманизмнің артикуляциясын талдай келіп, оның негізгі артикуляциялық көрінісі ретінде өзіндік белгілерді ұсынады, олар: ауыз қуысының толық қалпы, яғни, еріннен көмейге дейін; ауыз қуысының ықшамдалған қалпы, яғни еріннен тіл алдына дейін; ауыз қуысының жартылай ықшамдалған қалпы, яғни, тістен тілдің алдына дейін.

Артикуляциялық қалыптар: ауыз қуысының толық қалпы, яғни, еріннен көмейге дейін; ауыз қуысының ықшамдалған қалпы, яғни, тістен көмейге дейін; ауыз қуысының жартылай қалпы, яғни, еріннен тіл алдына дейін; ауыз қуысының жартылай ықшамдалған қалпы, яғни, тістен тілдің алдына дейін.

Проф. М.Жүсіпұлы «... қазақ артикуляциялық базасының (дыбыстау мүшелерінің) сингорманизм заңына нық бейімделгенін анықтау керек» дейді. Басқаша айтқанда «Сингорманизм - ... сөз құрамындағы барлық дыбыстарды (дауысты, дауыссыз, жарты дауысты) қамтиды». Ендеше,

қазақ сөзінің артикуляциясы тек сингорманизм арқылы ғана дұрыс айтылады.

Қазақ тіліндегі дыбыс тіркесі күрделі артикуляциялық құбылыстардың бірі болып табылады: дыбыс тіркестерінің артикуляциялық сипаты. Қазақ тіліндегі дыбыс тіркестерін зерттеуге көп еңбек сіңіріп, арнайы еңбектер жазған проф. Сапархан Мырзабеков дыбыс тіркесіне «Дыбыстар тіркесі – тілдегі дыбыстардың бірімен-бірінің қатар тұру мүмкіндігі, тарихи қалыптасқан орны. Бұл - халықтың ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып жетілген, жүйеленген сөйлеу өнерінің (қарауының) жемісі, нәтижесі» деп аңқытама береді. Ғалым берген анықтаманың болашақ зерттелімдерге нұсқау болатын екі тұсына арнайы тоқтауға тура келеді. «Дыбыстардың бірімен-бірі қатар тұру мүмкіндігі» - біздің зерттеу нысанымыз тұрғысынан қатар тұрған екі дыбыстың арасында артикуляциялық үйлестігі болып табылады. Егер екі дыбыстың арасында артикуляциялық үйлесім болмаса, онда ол дыбыстар тіркес құрай алмайды. Ендеше дыбыс тіркестері тілдегі буын, сөз, сөз тіркесі тәрізді тұрақтаған, оны бұзуға болмайтын қалпы бар айтылым үлгі болып табылады.

Ерте дәуір зерттеушілеріне тән жаңсақтық негізінен жарты дауыстылардың дауыстылармен тіркесіне байланысты кездесіп отырады. Оның себебі қазақ тілінің қысаң дауыстыларының айтылымы мен жарты дауыстылардың айтылымының бір-біріне өте ұқсас келетінінен болса керек. Біріншіден, олардың артикуляциясы өзара жақын болған соң олардың естілімі де өзара жақын болады. Сондықтан олардың тіркес құрамындағы дыбыстардың жігін ажырату өзге тілді зерттеушілер үшін қиындық туғызатыны сөзсіз. Соның нәтижесінде аралық дыбыстарды аңғармай қалып, айтылымын сәйкес келмейтін қайшы тіркестер құрастырып жатады.

Қазақ тіліне тән дыбыс тіркестерінің бастау көзін көне түркі жазуынан табуға болады. Мысалы, нк, нқ, лп, нғ, нт, т.б. дыбыс тіркестерінің үлгісін

кездестіреміз. Мұндай дыбыс тіркестері қазіргі қазақ тілінің дыбыс құрамына жат емес. Тіркесім дыбыстар сыңарларының жасалу орнына қатысты артикуляциялық үйлесімі жиі кездеседі. Мысалы, тіл ұшы **н** дауыссызының алмасымы: бір сыңарының артикуляциялық алмасымы **нк-ңк**, екі сыңарының да артикуляциялық алмасымы **нк-ңг**.

Қазақ жазуын қалыптастыру мақсатында өткен ғасырдың 20-30-жылдарында еңбек еткен қазақ зиялыларының еңбектерінің артикуляциялық зерттелім үшін маңызы зор. Алайда дыбыс тіркесімі нақты артикуляциялық тұрғыдан қарастырылған жөн. Ахмет Байтұрсынұлы қатаң мен ұяңның дыбыс тіркесін құрай алмайтынын айтады .

Сөз құрамындағы дыбыстың артикуляциялық қалпын акустикалық зерттеулердің нәтижелері көрнекі көрсетеді, сөздің басқы буынындағы қысаң дауыстылар артикуляциялық редукцияға қатты ұшырайды: «...узкие гласные...характеризуются неустойчивостью и способностью к редукции. ... они редуцируются вплоть до полного исчезновения» деп жазады Байынқол Қалиев. Дауыссыздардың редукциясына арналған монографиясында да осы фонетикалық жайтқа арнайы тоқталады. Мұндай редукцияны сөз басындағы дауыссыздар мен қысаң дауыстының артикуляциялық тіркесімінің нәтижесі деп қарау керек: к[і]сі, к[і]ші т.б.

Қазақ тілінің дауысты дыбыстарына байланысты еңбегінде Әлімхан Жүнісбек қысаң дауыстылардың нөлдік редукциясы бар екенін, алайда дауыстының артикуляциясы жоғалып кетпей, дауыстының нөлдік (өшік) варианты (глухой вариант) ретінде сақталғанын айтады. Сонда дауыстының дауыс қатысына байланысты белгісі (дауыс желбезегінің тербелісі) жоғалады, ал қалған белгілері (тілдің көлденең/тік қалпы) сақталады.

Қазақ тілі дыбыстарының кездесіміне жан-жақты тоқтала келіп, М.Жүсіпұлы «В казахском языке к регрессивной ассимиляции относятся

следующие позиционные чередования: *н/ң, н/м, з/ж, з/с ...* Чередования *н/ң* происходят в результате влияния на *н* заднеязычных *з, г, қ, к*: *н/ң, (сынғыш/сыңғыш), сенгіш/сеңгіш...»* деп мәселені дыбыс алмасымы тұрғысынан қарастырып отырғанымен, қазақ тіліндегі дыбыс тіркестерінің құрылуына тікелей қатысты. Ең бастысы ғалым қазақ тілінің материалын жазба мәтін түрде емес, ауызша айтылым үлгісінде қарастырып отыр. М.Жүсіпұлының өзге еңбектерінде де қазақ сөзінің артикуляциялық үлгісінің жан-жақты талданғанын көреміз.

Қазақ тілі дыбыстарының зерттелім тарихы тілдің дыбыс құрамына деген пікірдің түрлі-түрлі екенін көрсетті. Зерттелім кезеңдерін төмендегідей ретпен дәуірлеуге болады: ерте кезең – В.В.Радлов нұсқасы (XIX ғ.); алғашқы (бастау) кезең – Ахмет Байтұрсынұлы нұсқасы; орта кезең – Исмет Кеңесбаев нұсқасы; жаңа кезең – «Қазақ грамматикасының» нұсқасы. Ерте кезеңгі (XIX ғ.) зерттеушілер қазақ тілін тікелей естіп/білу арқылы бақылағандықтан қазақ тілінің төл дыбыс құрамын негізінен қоспасыз дұрыс анықтаған. Қазақ сөзінің жуан/жіңішке әуезді болып айтылуына байланысты оның құрамындағы дыбыстардың да жуан/жіңішке болып айтылатынына көңіл бөлген.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. М. Жүсіпұлы. Ахмет Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. А., «Ғылым», 1998.
2. С.Мырзабеков. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі. А., «Сөздік-Словарь», 1999.
3. А.Байтұрсынұлы. Тіл тағылымы. А., «Ана тілі», 1992.
4. Б.Қалиев. Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың редукциясы. А., «Ғылым», 1994.